JADID MA'RIFATPARVARLIGIDAN MILLIY DAVLATCHILIK G'OYASIGACHA: TURKISTON INTELLEKTUAL ELITASINING EVOLYUTSIYASI VA FOJIALI TAQDIRI

Qodirjonova Surayyo
ADPI Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24074099

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy matnda XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida maydonga chiqqan jadidchilik harakatining mazmun-mohiyati, uning g'oyaviy evolyutsiyasi hamda sovet totalitar tuzumi davridagi fojiali taqdiri atroflicha yoritilgan. Tadqiqotda jadidlar faoliyatining dastlabki bosqichidagi ma'rifatparvarlik va islohotchilik tashabbuslari ("usuli savtiya" maktablari, matbuot va dunyoviy ta'lim) asta-sekin milliy o'zlikni anglash, o'z taqdirini o'zi belgilash hamda milliy davlatchilik g'oyasiga – xususan, Turkiston muxtoriyatini barpo etish sari qanday yuksalgani ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, bolsheviklar rejimining mustamlakachilik siyosati, mustaqil fikrli intellektual elitaga qarshi qo'llanilgan soxta ayblovlar, Stalincha qatag'onlar va uning xalqimiz taraqqiyotiga yetkazgan og'ir oqibatlari ochib berilgan. Xulosa qismida esa jadidlar merosining bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlatchiligini mustahkamlash va milliy g'ururni yuksaltirishdagi abadiy ma'naviy poydevor ekanligi asoslab berilgan.*

Kalit so'z: *Jadidchilik, Turkiston, ma'rifatparvarlik, usuli savtiya, milliy davlatchilik, Turkiston muxtoriyati (Qo'qon muxtoriyati), intellektual elita, bolsheviklar, sovet totalitar tuzumi, qatag'on qurbonlari, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy.*

Kirish: XX asr boshida Turkiston o'lkasida maydonga chiqqan jadidchilik harakati mintaqa tarixidagi eng yirik va chuqur ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy oqim sifatida namoyon bo'ldi.

Dastlabki bosqichda asrlar davomida shakllangan iqtisodiy va madaniy turg'unlikni bartaraf etish, jamiyatni zamonaviy ilm-fan, dunyoviy ta'lim hamda ilg'or g'oyalar asosida yangilashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan bu harakat tez orada milliy o'zlikni anglash va siyosiy ongning yuksalishida hal qiluvchi omilga aylandi. Tarixiy voqeliklar va mustamlakachilik siyosatining keskinlashuvi jadid intellektual elitasining qarashlarida tub burilish yasab, ularning ma'rifatparvarlik g'oyalarini bosqichma-bosqich milliy davlatchilik, ozodlik va mustaqillik talablarigacha bo'lgan murakkab hamda shonli evolyutsiya yo'lini bosib o'tishiga sabab bo'ldi.

Ushbu ilmiy-tadqiqotiy yo'nalish XX asr boshidagi milliy ziyolilarimizning mafkuraviy shakllanish jarayonlarini, ularning davlatchilik qurish borasidagi amaliy sa'y-harakatlarini hamda sovet totalitar tuzumi davridagi fojiali taqdirini xolis va ilmiy-nazariy jihatdan ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Shu bilan birga, jadidchilik harakatining mazmun-mohiyatini to'laqonli tushunish uchun uning faoliyat yuritgan muhiti, ijtimoiy bazasi va tarixiy bosqichlarini chuqur ilmiy tahlil qilish taqozo etiladi. Turkiston ziyolilari dastlab "usuli savtiya" (yangi usul maktablari) orqali xalqni qoloqlikdan qutqarish mumkin degan xulosaga kelgan edilar. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi jadidchilik namoyandalari millatning kelajagi faqatgina ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, yoshlarga zamonaviy dunyoviy bilimlar berish hamda milliy matbuotni rivojlantirish bilan bog'liqligini chuqur anglab yetdilar.

[1] O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti tadqiqotlari hamda XX asr boshidagi Turkiston jadidchiligiga bag'ishlangan fundamental ilmiy monografiyalar va akademik nashrlar.

"Sadoi Turkiston", "Al-Isloh", "Najot" singari gazeta va jurnallar orqali xalqning ongi yoritilib, milliy o‘zlikni tiklash g‘oyalari keng ommaga singdirildi. Bu davr jadidchilikning birinchi – ma’rifatparvarlik va islohotchilik bosqichi bo‘lib, u keyingi yirik siyosiy o‘zgarishlar uchun mustahkam poydevor hozirladi[2].

Zamon va tarixiy sharoitning keskin o‘zgarishi, xususan, 1917-yilgi Fevral va Oktyabr voqealari Turkiston jadidlarini sof ma’rifatparvarlik doirasidan chiqib, real siyosat maydoniga kirishga majbur qildi. Siyosiy maydondagi bu burilish jadid intellektual elitasining evolyutsiyasida sifat jihatidan yangi – milliy davlatchilik va muxtoriyat g‘oyalarini ilgari surish bosqichini boshlab berdi. 1917-yilning dekabr oyida e’lon qilingan Turkiston muxtoriyati (Qo‘qon muxtoriyati) mahalliy ziyolilarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash, mustaqil davlat boshqaruvi va huquqiy institutlarni shakllantirish borasidagi ilk dadil qadami edi. Bu jarayon jadidlarning nafaqat madaniy islohotchilar, balki o‘z xalqining davlatchiligini tiklashga qodir yetuk siyosiy kuch sifatida shakllanganini yaqqol isbotladi.Biroq, bolsheviklar hokimiyatining o‘lkada o‘rnatilishi va mustamlakachilik siyosatining yangi, yanada shafqatsiz shakllarga o‘tishi Turkiston jadidlarining fojiali taqdirini oldindan belgilab qo‘ydi. Sovet hukumati o‘zining boshlang‘ich davrida kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj tufayli jadidlarning ilmiy va ma’muriy salohiyatidan vaqtincha foydalangan bo‘lsa-da, fursati kelishi bilan ularga nisbatan ommaviy qatag‘on siyosatini boshladi. 1920–1930-yillarda "millatchilik", "panislomizm", "pantyurkizm" va "aksilsovetiyatchilik" kabi mutlaqo uydirma va soxta ayblovlar bilan Turkistonning eng sara intellektual ongi – Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Mahmudxo‘ja Behbudiy singari buyuk namoyandalari jismonan yo‘q qilindi. Bu fojia faqatgina ayrim shaxslarning qismati emas, balki butun bir xalqning ilmiy, siyosiy va intellektual salohiyatiga berilgan eng og‘ir zarba bo‘ldi. Shunga qaramay, jadidlarning boy ilmiy-g‘oyaviy merosi va ularning ozod, farovon davlat qurish yo‘lidagi ulkan xizmatlari bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini mustahkamlash, milliy g‘urur va o‘zlikni anglash jarayonlarida abadiy ma’naviy mayoq bo‘lib xizmat qilmoqda.

XX asr boshida Turkiston o‘lkasida yuzaga kelgan jadidchilik harakati mintaqa tarixidagi eng yirik ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy va g‘oyaviy oqimlardan biri bo‘lib, uning evolyutsiyasi o‘zining ilmiy-nazariy mazmuni va fojiali yakuniga ko‘ra muayyan tarixiy bosqichlarni bosib o‘tdi. Bu jarayon oddiy maktablarni isloh qilish va ma’rifat tarqatishdan boshlanib, milliy o‘zlikni anglash, davlatchilik qurish hamda sovet totalitar tuzumining shafqatsiz qatag‘onlari girdobiga tortilishigacha bo‘lgan murakkab yo‘lni o‘z ichiga oladi. Jadidchilik harakatining ilk davri asosan madaniy-ma’rifiy o‘zgarishlarga qaratilgan bo‘lib, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi taraqqiyparvar ziyolilar Turkiston xalqining asrlar davomida shakllangan iqtisodiy va madaniy qoloqlikdan, diniy dogmatizmdan qutulishining yagona yo‘li zamonaviy ilm-fan, dunyoviy ta’lim va ongli yoshlarni tarbiyalash ekanini angladilar. Bu davrda an’anaviy yod olishga asoslangan eski maktablar o‘rniga tovush usulida o‘qitadigan, dunyoviy fanlar va ona tilini chuqur o‘rgatadigan "usuli savtiya" maktablari ochildi. Shuningdek, "Sadoi Turkiston", "Al-Isloh", "Najot", "Ayna" kabi gazeta va jurnallar orqali xalqning dunyoqarashini o‘zgartirish, milliy o‘zlikni uyg‘otish va ilm-fanga bo‘lgan ehtiyojni shakllantirish ishlari olib borildi va bu bosqich kelgusi siyosiy harakatlar uchun mustahkam intellektual poydevor vazifasini o‘tadi[3].

[2] O‘zbekiston tarixi va jadidchilik harakati – Sinaps tarix platformasi
[3] O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti rasmiy veb-sayti va ilmiy tadqiqot materiallari

Zamon va tarixiy sharoitning keskin o‘zgarishi, xususan, 1917-yilgi Fevral va Oktyabr to‘ntarishlari Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tubdan o‘zgartirib yubordi. Rossiya imperiyasining qulashi va bolsheviklar siyosatining boshlanishi jadidlar oldiga faqat ma’rifat tarqatish emas, balki real siyosiy kurashga kirishish vazifasini qo‘ydi. Natijada 1917-yil dekabr oyida Qo‘qon shahrida bo‘lib o‘tgan Butunturkiston musulmonlarining favqulodda qurultoyida Turkiston milliy-hududiy muxtoriyati e’lon qilindi. Mustafo Cho‘qay, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev va boshqa jadid namoyandalari bu davlatning asosiy tashkilotchilari bo‘ldilar.

Bu tarixiy voqea jadidchilik harakatining ma’rifatparvarlikdan aniq siyosiy davlatchilik, o‘z taqdirini o‘zi belgilash va huquqiy institutlarni shakllantirish bosqichiga ko‘tarilganini yaqqol ko‘rsatdi. Biroq, bolsheviklar hukumati bu demokratik tuzilmani tan olmadi va 1918-yil fevralida qonli harbiy harakatlar natijasida muxtoriyatni shafqatsizlarcha bostirdi.Qo‘qon muxtoriyati qulagach, jadid intellektual elitasining faoliyati yangi, o‘ta murakkab va xavfli sharoitga o‘tdi. Bolsheviklar rejimi o‘lkada o‘z hokimiyatini to‘la o‘rnatgach, jadidlarga nisbatan ikki tomonlama siyosat yuritdi: bir tomondan, kadrlarga bo‘lgan keskin ehtiyoj tufayli ulardan ma’muriyat, ta’lim va matbuot sohasida foydalandi; ikkinchi tomondan, ularni potensial xavfli mafkuraviy raqib sifatida qat’iy nazorat ostida tutdi. Jadidlarning bir qismi sovet hokimiyati idoralariga kirib turib, milliy kadrlarni saqlab qolish, madaniy-ma’rifiy ishlarni davom ettirish va imkon qadar muxtorlik huquqlarini himoya qilishga urindilar, boshqa bir qismi esa Turkistondagi istiqlolchilik harakatiga yashirin ravishda ko‘maklashdi. 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarga kelib, sovet totalitar tuzumi o‘zining eng qatag‘onchi bosqichiga o‘tdi va Turkiston jadidlarining aksariyati "millatchilik", "panislomizm", "pantyurkizm" va "aksilsovetiyatchilik" kabi uydirma ayblovlar bilan qamoqqa olindi. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1919-yilda fojiali tarzda o‘ldirilgan bo‘lsa, Munavvarqori Abdurashidxonov 1931-yilda Moskvada otib tashlandi, shuningdek, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon va boshqa o‘nlab yetakchi ziyolilar 1937–1938-yillardagi ommaviy qatag‘onlar qurboni bo‘ldilar. Bu fojia Turkistonning eng sara intellektual ongi, siyosiy va ilmiy elitasining ildizi bilan qo‘porib tashlanishiga olib keldi, natijada xalq o‘zining tabiiy ravishdagi zamonaviy davlatchilik va taraqqiyot trayektoriyasidan uzoq yillarga mahrum qilindi, biroq jadidlar qoldirgan boy ilmiy-g‘oyaviy meros bugungi kunda mustaqil O‘zbekiston davlatchiligini mustahkamlashda va milliy o‘zlikni anglashda abadiy ma’naviy poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa: XX asr boshidagi Turkiston jadidchilik harakati va uning fojiali taqdirini har tomonlama ilmiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon faqatgina mahalliy ziyolilarning ma’rifiy-siyosiy harakati bo‘lib qolmay, balki butun Sharq dunyosida kechgan modernizatsiya va milliy uyg‘onish jarayonlarining uzviy tarkibiy qismi edi. Jadidlar o‘z g‘oyalarini shakllantirishda G‘arb va Rossiyadagi ilg‘or ijtimoiy-siyosiy tafakkur namunalaridan foydalanish bilan birga, asosiysi, Islom dini va milliy an’analarning asl insonparvarlik mohiyatini uyg‘unlashtirishga harakat qildilar. Ular ta’lim va madaniyatni yangilash orqali jamiyatning dunyoviy va diniy tafakkuri o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning eng maqbul yo‘llarini topishga intildilar[4].

Shuningdek, jadid intellektual elitasining evolyutsiyasi Turkiston mintaqasida ilk bor zamonaviy huquqiy jamiyat, parlamentarizm va demokratik institutlar elementlarini joriy etishga bo‘lgan ongli urinish sifatida tarixga kirdi. Ularning matbuot, teatr, badiiy adabiyot va nashriyot ishlarini yo‘lga qo‘ygani xalqning estetik didi va fuqarolik pozitsiyasini tubdan o‘zgartirdi.

[4] O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti rasmiy veb-sayti va ilmiy tadqiqot materiallari

Sovet hokimiyatining dastlabki davrida jadidlarning ilm-fan, maorif va davlat boshqaruvi sohalaridagi ulkan salohiyatidan majburan foydalanilgani, aslida bolsheviklar rejimining o‘z ichki ojizligini yashirish va o‘lkada mustamlakachilik tizimini yangicha shaklda mustahkamlash uchun qo‘llagan vaqtinchalik taktikasidan boshqa narsa emas edi. Totalitar tuzum o‘z maqsadiga erishgach, o‘zbek ziyolilarining butun bir avlodini jismonan yo‘q qilish orqali nafaqat ilmiy-madaniy taraqqiyotni to‘xtatib qo‘ydi, balki jamiyatda uzoq yillar davom etgan qo‘rquv muhiti va mafkuraviy turg‘unlikni keltirib chiqardi.Biroq, tarixiy adolat va xotirani tiklash jarayoni shuni ko‘rsatmoqdaki, jadidlarning fojiali taqdiri shunchaki mag‘lubiyat ramzi emas, balki kelajak avlodlar uchun mustaqillikni qadrlash, davlatchilikni ko‘z qorachig‘idek asrash hamda milliy o‘zlikni doimo hushyor turib himoya qilish kerakligini uqtiruvchi buyuk ogohlantirishdir.

Bugungi kunda O‘zbekiston o‘zining suverenitetini yanada mustahkamlash jarayonida aynan jadid bobolarimiz orzu qilgan ilm-fan, innovatsiyalar, dunyoviy taraqqiyot va o‘zlikni anglash tamoyillariga tayanayotgani ushbu tarixiy vorislikning naqadar hayotiy va zarur ekanini yana bir bor yaqqol tasdiqlaydi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti tadqiqotlari hamda XX asr boshidagi Turkiston jadidchiligiga bag‘ishlangan fundamental ilmiy monografiyalar va akademik nashrlar.
2. O‘zbekiston tarixi va jadidchilik harakati – Sinaps tarix platformasi
3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti rasmiy veb-sayti va ilmiy tadqiqot materiallari
4. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti rasmiy veb-sayti va ilmiy tadqiqot materiallari